

МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙ ТАВАЛЛУДИНИНГ 940 ЙИЛЛИГИГА

МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙ ИЛМИЙ МЕРОСИНИ ЎРГАНИШ МАСАЛАЛАРИ

МУҲАМЕДОВ НЕЪМАТУЛЛО

Тарих фанлари номзоди, доцент, ТошДШИ ҳузуридаги
Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ қўлёзмалари маркази

Аннотация. Ушбу мақолада мамлакатимизда Маҳмуд Замахшарий илмий меросининг тадқиқ этилиши ёритилган. Айни пайтда Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ қўлёзмалари маркази фондида сақланаётган Маҳмуд Замахшарий ноёб қўлёзма ва тошбосма асарлари ҳақида маълумотлар берилган.

Таянч сўз ва иборалар: Замахшарий, қўлёзма, тошбосма, "Муқаддамату-л-адаб", "Кашишоф".

Аннотация. Данная статья посвящена изучению научного наследия Махмуда Замахшари в нашей стране. Автор также приводит данные о ценных рукописных и литографических источниках Махмуда Замахшари, хранящихся в фонде Центра восточных рукописей имени Абу Райхана Беруни.

Опорные слова и выражения: Замахшари, рукопись, литография, «Мукаддат-аль-адаб», «Кашшаф».

Summary. This article is devoted to the study of the scientific heritage of Mahmoud Zamahshari in our country. As well, the author gives information about valuable manuscripts and lithographic sources by Mahmoud Zamahshari stored at the Fund of the Center for Oriental Manuscripts named after Abu Rayhan Biruni.

Keywords and expressions: Zamahshari, manuscript, lithography, Mukaddimat al-adab, "Kashshaf".

Аждодларимиз босиб ўтган ҳаёт йўллари, ибратли фаолияти ҳамда уларнинг илмий-маънавий меросини ўрганиш бўйича Тошкент давлат шарқшунослик институтида илмий изланишлар амалга оширилмоқда. Институт ҳузуридаги Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ қўлёзмалари маркази фаолияти бевосита илмий соҳага қаратилган. Марказ олдида масъулиятли вазифалар қўйилган.

Хусусан, аждодларимиз томонидан яратилган улкан бебаҳо илмий-маънавий мерос – ноёб қўлёзма манбаларни тадқиқ этиб, уларни илмий истифодага киритиш. Шунингдек, жаҳон маънавий хазинасига бебаҳо дурдоналар бўлиб қўшилган ўтмиш меросимиздан унумли фойдаланиб, уни ёш авлод тарбияси учун йўналтириш.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов "Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожига роли ва аҳамияти" мавзусидаги халқаро конференциянинг очилиш маросимида таъкидлаганидек, "Барчамиз яхши тушунамизки,

эришилган билимларни, ўтмишда, жумладан, ўрта асрлар Шарқида амалга оширилган оламшумул кашфиётларни чуқур ўзлаштирмасдан туриб на илм-фанда, на бошқа соҳаларда янги, янада юксак марраларни забт этиб бўлмайди. Биз келгуси фаолиятимизда ҳам айни шу тамойилга қатъий амал қиламиз"¹.

Ҳозирги кунда марказ олимлари ва тадқиқотчилари Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Имом Термизий, Ҳаким Термизий, Абул Муъин Насафий каби алломалар ҳаёти ва фаолияти, илмий-маънавий мероси устида тадқиқот ишлари олиб борилмоқда.

Ўз навбатида, Маҳмуд Замахшарийнинг кўплаб қўлёзма ва тошбосма асарлари марказ қўлёзмалар фондида сақланмоқда. Тадқиқотчиларнинг фикрича, аллома қаламига

¹ www.uza.uz. Президент Ислом Каримовнинг "Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожига роли ва аҳамияти" мавзусидаги халқаро конференциянинг очилиш маросимидаги нутқидан.

мансуб 66 та асардан қирқтаси аниқланган ва жаҳон қўлёзма фондларида мавжуд.

Маҳмуд Замахшарий адабиётшунослик, луғатшунослик, тилшунослик, ислом илмлари, аруз, мантиқ каби қатор фанларга бағишланган асарлар яратган. Мамлакатимиз олимлари томонидан Маҳмуд Замахшарий илмий мероси бўйича тадқиқотлар қилинган. Аллома асарлари юзасидан олиб борилаётган изланишлар ичида Тошкент ислом университети проректори, филология фанлари доктори, профессор Зоҳиджон Исломовнинг тадқиқотларини алоҳида таъкидлаш жоиз. Жумладан, у Замахшарийнинг “Муқаддамату-л-адаб”, “Ал-Кашшоф” ва бошқа кўплаб асарлари ҳамда уларнинг қўлёзма нусхаларини ўрганган.

Маълумки, “Муқаддамату-л-адаб” Маҳмуд Замахшарийнинг дунё олимлари эътиборини тортган муҳим асарларидан биридир. Ўзбекистонлик олимлар орасида академик Алибек Рустамов биринчилардан бўлиб Маҳмуд Замахшарий ва унинг “Муқаддамату-л-адаб” асари ҳақида маълумот берган¹. Шарқшунос олим, марҳум Масъудали Ҳакимжонов “Маҳмуд Замахшарийнинг “Муқаддамату-л-адаб” асаридаги арабча-туркийча сўзликнинг лексикографик таҳлили (Исмлар)” мавзуида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган.

Зоҳиджон Исломов “Муқаддамату-л-адаб” асари бўйича илмий тадқиқотлари натижасида бир неча илмий мақолалар эълон қилган. Жумладан, “Муқаддамату-л-адаб”нинг тузилиш принциплари” (1996), “Муқаддамату-л-адаб”нинг тўрт тилли нодир қўлёзмаси ҳақида” (1996), ““Муқаддамату-л-адаб”нинг Тошкентда сақланаётган қадимий қўлёзмасининг илмий таҳлили” (1997), ““Муқаддамату-л-адаб” Маҳмуда Замахшари как ценный источник знаний по истории восточных языков» (1998) кабилар шулар жумласидандир. Мазкур илмий изланишлар самараси ўлароқ, 1999 йилда З. Исломов “Маҳмуд Замахшарийнинг “Муқаддамату-л-адаб” асарининг қўлёзма манбалари ва арабча-туркий феъллар сўзлигининг йиғма илмий-танқидий матни” мавзуида докторлик диссертациясини ҳимоя қилиб, филология фанлари доктори илмий даражасини олган.

Шунингдек, Маҳмуд Замахшарий илмий-маънавий мероси юзасидан тарих фанлари доктори Убайдулла Уватовнинг қатор рисола ва мақолалари эълон қилинган². Ўз навбатида, Тошкент ислом университети катта ўқитувчиси, тажрибали арабшунос, марҳум Абдуҳафиз Абдужабборов алломанинг араб тили грамматик қоидаларига оид “Ал-Унмузаж” асари³ни нашрга тайёрлаганини алоҳида қайд этиш лозим. Бу рисоладан ҳозирги кунда талабалар ўқув қўлланма сифатида фойдаланмоқда. Айни пайтда ундан араб тилини ўрганувчилар ҳам истифода этишлари мумкин.

Ўз навбатида, Замахшарий илмий мероси билан ҳозирги кунда Тошкент давлат шарқшунослик институти доценти ф.ф.н. М. Носирова, ёш тадқиқотчилар Ш. Мирзиётов, С. Қосимовалар илмий изланишлар олиб боришмоқда.

Маҳмуд Замахшарийнинг ички дунёси, инсонни комиллик сари етакловчи одоб-ахлоқнинг юксак намуналари билан йўғрилган ғоялари унинг “Атвоқу-з-заҳаб фи-л-мавоъиз ва-л-хутаб” (“Ўғит ва насиҳатларнинг олтин шодалари”), “Навобиғу-л-калим” (“Нозик иборалар”), “Мақомот” (“Мақомалар”), “Рабиғу-л-аброр ва нусусу-л-ахёр” (“Яхшилар баҳори ва фозиллар ахбори”) каби қатор йирик асарларида ўз аксини топган.

Тошкент давлат шарқшунослик институти ҳузуридаги Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ қўлёзмалари маркази фондида Маҳмуд Замахшарийнинг турли даврларга оид бир неча қўлёзма ва тошбосма манбалари мавжуд. Жумладан, алломанинг араб тили грамматикасига доир “Муфассал” асари қўлёзмаси Р-11459-рақам остида сақланмоқда. Ушбу қўл-

² Қаранг: Уватов У. Абу-л-Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий // Донолардан сабоқлар. – Т.: Абдулла Қодирй номидаги халқ мероси нашриёти, 1994. 29–34; Хоразмлик буюк аллома // Тошкент ислом университети илмий-таҳлилий ахбороти, 3-сон, 2004. 4–9-б.; Маҳмуд аз-Замахшарий – Хоразмлик буюк аллома // Шарқ машғали, 2-сон, 2005. 3–8-б.; Навобиғ алкалим. – Т.: “Янги аср авлоди”, 2006.

³ Маҳмуд аз-Замахшарий. Ал-Унмузаж / Нашрга тайёрловчи, муқаддима ва атамалар шарҳи муаллифи Абдуҳафиз Абдужабборов. – Т.: Тошкент ислом университети нашриёти, 2001. 80-б.

¹ Қаранг: Рустамов А. Маҳмуд Замахшарий. – Т., 1971.

ёзма 135 саҳифадан иборат бўлиб, 744 хижрий йилда Қутбиддин Шерозий томонидан насх хатида кўчирилган. Р-11920-рақам остидаги “Тасарруфот” асари 1849 йилда настаълик хатида битилган.

Алломанинг қаламига мансуб “Муқаддамату-л-адаб” асарининг кўплаб қўлёзма нусхалари фондда сақланади. Хусусан, Р-429-рақам остидаги қўлёзмаси Хоразмда 705 хижрий/1305 милодий йилда хатот Ҳамид ибн Рашид томонидан насх хатида кўчирилган.

Айни пайтда Замахшарий асарларининг тошбосма нусхалари ҳам фондимизда мав-

жуд. Л-9077-рақам остидаги “Муқаддамату-л-адаб” асарининг тошбосмаси 1895 йилда Истанбул шаҳрида, Л-10381-рақам остидаги “Кашшоф” асари 1859 йилда Калькутта шаҳрида чоп этилган.

Умуман олганда, Замахшарий илмий меросини ўрганиш ва тадқиқ этиш бўйича изланишлар кўламини кенгайтириш мумкин. Бунга эса дунё ва мамлакатимиз фондларида сақланаётган қўлёзмалар, шубҳасиз, бирламчи манба вазифасини ўтайди.

МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙНИНГ “МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ” АСАРИДА ТУРКИЙ ТИЛ ПОЛИСЕМИЯСИ

ИСЛОМОВ ЗОҲИДЖОН

Филология фанлари доктори, профессор, Тошкент ислом университети

Аннотация. “Муқаддамату-л-адаб” асарида туркий тилга мансуб жуда катта сўз бойлиги мавжуд. Асарнинг турли давр ва ҳудудларга мансуб қўлёзмаларида бир-биридан фарқ қилувчи туркий лексикани кўриш мумкин. Айниқса, туркий феълларнинг кенг полисемантик қаторлари берилган. Жумладан, туркий тилдаги йан-ўзагидан ясалган феълларнинг 10 дан ортиқ маъно хусусиятлари кўрсатилган. Улардан “мурожаат қилмоқ”, “чиқармоқ”, “қайтмоқ”, “ўгирилмоқ”, “дўқ қилмоқ”, “хавф солмоқ”, “қайта ўгирмоқ”, “ағдармоқ, кесиб ташиламоқ” маънолари бугунги тилимизда сақланиб қолмаган.

Таянч сўз ва иборалар: “Муқаддамату-л-адаб”, рисола, кўптийли лугат, сўзлик, туркий қатлам, феъллар сўзлиги, йан-ўзагидан ясалган феъллар, маъно хусусиятлари.

Аннотация. “Муқаддамату-л-адаб” содержит богатый лексический пласт тюркского языка. В рукописях, переписанных в различные века и территориях можно заметить отличающуюся друг от друга тюркскую лексику. Особенно богатая полисемия тюркских глаголов. В частности тюркские глаголы, образованные от основы йан-выражают более 10 смысловых оттенков. Из них – смысловые оттенки, как «обращаться», «выводить», «возвращаться», «поварачиваться», «угрожать», «переворачивать», «свалить, вырубить» не сохранены в современном узбекском языке.

Опорные слова и выражения: «Муқаддамату-л-адаб», брошюра, многоязычный словарь, словник, тюркский пласт, глагольная лексика, глаголы, образованные от корня «йан-», особенности содержания.

Summary. There are a number of word riches of the Turkic language in “Muqaddamatu-l-adab”. Turkic lexics can be seen in the manuscripts of the work, related to the different period and territories, and they differ from each other. Especially, the vast polysemantic lines of the Turkic verbs are given here. In particular, more than 10 meaning peculiarities of the verbs formed with the root of “yan” in the Turkic language are presented in this article. The meanings of the verbs such as “to address”, “to take out”, “to return”, “to turn”, “to threat”, “to danger”, “to invert”, “to knock down, cut down” are not maintained in our present language.

Keywords and expressions: Mahmoud Zamahshari, “Muqaddamatu-l-adab”, the risale, multilingual dictionary, dictionary, Turkic-originated words, the verbs formed by the root of “yan”, the features of meanings.